

Ярослав Дзира

**ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ТРИ СТОЛИЦІ
УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:
ЧИГИРИН, БАТУРИН І ГЛУХІВ**

В історії української державності місто Чигирин (Чигрин, Чегрин, Чигиринець), після “стольного” города Києва, в середині XVII ст. впродовж майже двох десятиліть було другою столицею національної держави, відомої під іменем Української Гетьманської держави. Її на руїнах Київської Русі відбудував гетьман Богдан Хмельницький. За відродження цієї суверенної держави величезні кровопролитні війни його попередники, а потім обстоювали чигиринські послідовники, а також лівобічний гетьман Іван Мазепа та гетьман-емігрант Пилип Орлик.

Основою цієї Української Гетьманської держави

XVII ст. стала середня Наддніпрянщина з її давніми полковими осередками. Хмельницький пам’ятав про святий “стольний город Київ”, як столицю княжої української держави, центр освіти і православ’я, яке разом з нашою національністю стало прапором його війни з поляками, і собі мріяв зробити Київ столицею Гетьманської Козацької держави, називати його “місто наше столечное”. Про це з тривогою доносив у Варшаву брацлавський воєвода Адам Кисіль в останніх днях травня, що Хмельницький “творить нове князівство”, проголошує здобуту шаблею Україну своєю і “оповістив Київ своєю столицею”.¹ Цю ж думку Хмельницький з гордістю повторив і польським комісарам на початку 1649 року: “Мій Київ, я пан і воєвода київський”.² Задум зробити Київ царською столицею не покидав гетьмана і в 1655 р. Однак у громадському житті Києва надто вивищувалося міщанство й духовництво, то й місто не могло бути столицею нової незалежної козацької держави.³ Приміром, Київський полк нараховував 1649 року 2012 козаків, тоді як Чигиринський – 3221. Це усвідомлював гетьман і його прибічники.⁴ Пам’ятаючи про Київ як столицю княжої української держави, Хмельницький у перший рік великих перемог, 17 грудня 1648 року тріумфально в’їхав до Києва. Тут його урочисто зустріли міщани, духовництво, студенти, як “другого Мойсея, що визволив український народ з лядської неволі”. В поезії Шевченка, як і в козацьких літописах, Київ і Чигирин характеризуються одним словом – “святі”.

У свідомості нащадків Хмельницького і Мазепи, козацьких літописців, зокрема Самовидця, Самійла Величка, Теофана Прокоповича та ін., українців XIX ст., особливо Шевченка, доля Чигиринська асоціювалась з долею Української держави. Центральне місце на сторінках наймонументальнішого твору української історіографії XVIII ст., славнозвісного козацького літопису, що його на початку XVIII ст. створив великий український патріот-державник, канцелярист козацької канцелярії за уряду Івана Мазепи, Самійло Величко, займає “Чигирин, столиця славних старовічних і бойових вождів і гетьманів”,⁵ який сам Бог оберігав від ворогів. В часи Шевченка Чигирин був спустошеним повітовим містечком. В першій чверті XIX ст. в Україні було поши-

рене національне масонство, яке, хоч і несміливо, ставило державницьку проблему. На питання “Де сходить Сонце?” відповідали старим козацьким прислів'ям; “У Чигирині” або “Сонце зійшло в Чигирині!”⁶

Хмельницький обрав собі столицею місто Чигирин на українних землях неподалік Запорізької Січі та власного хутора Суботова. До того ж, у перші місяці Національно-визвольної війни на Микитинській Січі, що поблизу Чигирини, яка звільнилася від польської залоги і перетворилася на острів козацької незалежності, було вироблено програму державної автономії України, сформовано національну армію й на козацькій раді обрано гетьманом Богдана Хмельницького. З Микитинської Січі було перенесено козацький уряд, генеральну військову канцелярію до Чигирини. Місто залишалася столицею й кількох наступників Хмельницького, а також стало резиденцією київського православного митрополита. Тут відбуваються всі історичні події. Й помер Хмельницький у Чигирині – “місті нашому столечному”.

Столиця стала недосяжною і неприступною для польських військ, забезпечувала безперешкодний зв'язок з Лівобережжям і союзним гетьманові Кримом. Своє державницьке право Чигирин оберігав з 1648 до 1676 року, коли його захопила Московія, і тоді Україна втратила свою самостійність і соборність. Таким чином, існування самостійної Української Гетьманської держави, по суті, слід визначити часом існування її столиці, міста Чигирини – 1648 – 1676 рр. Її створення стало найбільшою заслугою гетьмана перед українським народом. І цю історичну подію вперше у нашій історіографії так високо оцінив Тарас Шевченко. З позицій суверенності і незалежності Української Гетьманської держави він оцінював всі міжнародні угоди Богдана Хмельницького, зокрема Переяславську 1654 р., а також політику всіх тих гетьманів і козацької старшини другої половини XVII і першої половини XVIII ст., котрі одержали справедливу, заслужену поетову оцінку: “Раби, подношки, грязь Москви, Варшавське сміття... (Ш., I, 333). Адже боротьба за відродження української суверенної держави тривала аж до нашого часу.

Відомо, що Тараса Шевченка в тисячолітній історії України найбільше цікавила козацька доба – саме

боротьба українського народу за становлення незалежної держави. Тому особливе місце в поезії й образотворчому мистецтві Шевченка належить Чигирину. Цю столицю він прославляє і звеличує в низці своїх творів. Так, у “Гайдамаках” гетьманській столиці поет присвятив цілий розділ – “Свято в Чигирині” (1840). Ця персоніфікована частина починається рядками, в яких із сумом згадується колишня слава й велич Чигирини. Звертаючись до гетьманів-державотворців, Шевченко закликає їх встати й подивитися на руїни Чигирини, а, отже, й усієї України:

Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не впізнали
Козацької слави убогих руїнах.

(Ш., I, 193)

У своїй палкій, патріотичній промові до громади благочинний кличе гайдамацькі загопи до збройної боротьби проти тяжкого поневолення українського народу Польщею. Тут подано аналогію, яка розкриває перед гайдамаками найгероїчніші сторінки українського народу в битві з Польщею – національно-визвольні війни, які вели Северин Наливайко, Тарас Трясило, Яків Острияниця, Богдан Хмельницький та його соратник Іван Богун. Благочинний мовить:

Кругом святого Чигирини
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать,
А ви Україну ховаєте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрищені ростуть.
Козацькі діти; а дівчата!..
Молітьесь діти! страшний суд
Ляхи в Україну несуть –
І зарідають чорні гори...

(Ш., I, 103,104)

Поема сповнена оптимізму, віри в перемогу козаків. Цікаво, що тут, як і в інших віршах, подибується єдине

поняття – сполучення “І Україна, і Чигирин”, також утверджується і сама назва “Україна”.

Трагічні події в Чигирині в добу Руїни розгортаються в поемі “Заступила чорна хмара...” Головним історичним джерелом для цієї поеми були козацькі літописи, зокрема славнозвісний Самійла Величка. Окремі деталі для змалювання трагічного образу гетьмана Петра Дорошенка, його життя в Ярополчі, Шевченко черпав з “Истории Малороссии” (М., 1842 – 43) Миколи Маркевича.⁷ У своїй поемі Шевченко сумними фарбами подав загибель гетьманської столиці, яка 1676 року була захоплена московськими військами і фактично припинила свої державницькі функції. Поет наголошує, що гетьман Петро Дорошенко, як справжній патріот України і борець за єдину нашу державу, усвідомивши своє безвихідне становище перед наступом Московії, не захотів бачити столицю зруйнованою і заради єдності й щастя України, здав її ворогові. Отже, зрікся і гетьманської булави:

А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате!
Нездужаєш чи боїшся
На ворога стати?
- Не боюсь я, отамани,
Та жаль України, -
І заплавав Дорошенко
Як тая дитина! –

(Ш., II, 181)

Із втратою Чигирини, за Шевченком, закінчилася Національно-визвольна війна українського народу та, по суті, існування суверенної Української Гетьманської держави. Сьогодні цю думку Шевченка обґрунтовують і стверджують українські історики.⁸

В його поезії “У неділеньку у святую...” детально змальовано давню церемонію козацької ради, на якій громада “у славному-преславному” Чигирині обрала гетьманом молодого “преславног запорожця Павла Кравченка-Наливайка”. Шевченко опoетизував козацьку раду з обранням гетьмана, підніс демократичні засади козацько-республіканського християнського ладу, який існував на Запоріжжі здавна. Вірш створено в стилі народних дум, тему літературно опрацьовано відповідно до

козацьких традицій. І присвячено його початку національно-визвольної війни XVI ст., коли Чигирин ще був звичайним містечком. Молодий і завзятий Наливайко має очолити війну проти Польщі. Зокрема, він виступив із проектом створити між Дністром і Бугом окрему козацьку територію, щось на взірєць козацької держави, аби вести самостійну політику, налагоджувати зв'язки з різними державами. Це була справжня політика історичного Северина Наливайка, яку інтуїтивно відчув Шевченко. Поезію просякнуто волелюбним козацьким пафосом, високим патріотичним почуттям.

Як і в поезії “У неділеньку у святую”...”, у вірші “Хустина” козацькі дзвони в Чигирині скликають з усієї України козаків до походу в далекі краї. Поет написав цей вірш за взірцями народних пісень про від'їзд козака і прощання його з матір'ю, сестрами, коханою, він має трагічний кінець – козак повертається додому в труні:

... З Чигирину
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сіддали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на веселля,
На веселе погуляння,
На кроваве залицання.

(Ш., II, 60)

Отож, Чигирин виступає не просто містом особного значення, а загальноукраїнським державним осердям.

Про свої відвідини Чигирини Тарас Шевченко згадує і в поемі “Княжна”, в основу якої лягла розповідь черниці дівочого монастиря. Цей монастир Шевченко змальовав 1845 року під час другої подорожі по Україні.

Надто пекучі політичні події козацької історії, пов'язаної з Чигирином і трагічною долею Гетьманської держави, бачимо в Шевченковій містерії “Великий лях”, зокрема в розмовах алегоричних персонажів – трьох душ, трьох ворон і трьох лірників. Дослідники вірша й досі не дали опрацьованого тлумачення символіки алегоричного твору, не розкрили розуміння поетом історичного значення козацької доби в житті українського народу, його держави.

Чигирин — те місце, біля якого в XVII ст. відбуваються події в літературній драмі “Назар Стодоля”. У п’єсі виступають гості з Чигирина, козацька старшина, зображено історичне середовище, дух козацької свободи доби Хмельниччини, гетьманські хорони. Герой російськомовної п’єси “Никита Гайдай”, що також із цієї доби, з патріотичним почуттям ставиться до козацької столиці, заявляючи:

С какой радостью сердечной
Я возвращусь в Чигирин!

(Ш., III. 55)

Для ідейного творчого осмислення Шевченком (письменником і малярем) ролі Чигирина в історії України важливе те, що поет кілька разів побував у ньому, можливо, навіть у дитинстві. Він переконував П.Куліша, що його дідусь родом із Чигирина, і просив свого товариша розшукати його у цьому місті.⁹

Двічі, 1843 і 1845 рр., вже великим поетом і маляром, Шевченко під час своїх подорожей по Україні вивчає Чигирин і малює тут свої картини: “Дари в Чигирині 1649 року”, “Чигирин з Суботівського шляху”, “Чигиринський дівочий монастир”, два краєвиди міста.

Відвідавши водночас і “резиденцію” Хмельницького Суботів, Шевченко написав 1845 року гостро політичну поезію “Стоїть в селі Суботові”, яку деякі дослідники вважають епілогом містерії “Великий льох”, а також закарбував на папері фарбами цвинтар біля Іллінської церкви (“Богданова церква в Суботові”), “Кам’яні хрести в Суботові” та “Будинок Хмельницького в селі Суботові” (не зберігся). І стає зрозумілим, чому 1844 року Шевченко видав нову книжку своїх творів саме під назвою “Чигиринський Кобзар”. До речі, у двох народних думках гетьмана величають урочисто “Батьку Зиновію наш чигиринський”.¹⁰

Для цілковитого розкриття державницьких ідей поета аргументом може стати й задум Шевченка випустити періодичне художнє видання про історичне минуле України, побут, звичаї, природу, історичні місця тощо під назвою “Живописная Украина”. 1844 р. побачив світ перший альбом офортів. З-поміж історичних картин — “Дари Богданові і українському народові” (інша назва —

“Дари в Чигирині 1649 року”). До офорта Шевченко написав такий текст: “Із Царяграда, із Варшави і Москви прибували послы з великими дарами єднать Богдана і народ український, уже вольний і сильний. Султан, окреме великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвим хутрі на кшталт княжої порфіри, булаву і шаблю. Одначе рада (опріче славного лицаря Богуна Івана) присудила єднать царя Московського”. Шевченко створив кілька малюнків із зображенням Богдана.

Взагалі поет не написав жодного вірша, присвяченого першим тріумфальним перемогам Хмельницького, за винятком поезії про поразку під Берестечком та згадки про Жовті Води в піснях кобзарів. “Дари в Чигирині 1649 року” свідчать, що Шевченко глибоко усвідомлював становлення суверенної Гетьманської держави і ролі в ній її столиці Чигирина. Дипломатичні документи зазначають, що зв’язків із Козацькою державою шукали різні політики й послы з багатьох європейських і азіатських країн.¹¹ І один із серії офортів “Живописная Украина”, який поет планував видати 1845 року, мав вміщувати попереду Шевченкові картини козацьких столиць — Чигирина, Батурина, а також хутора Суботова і Покровської Січової церкви на Запоріжжі.

Про наступні столиці вже не суверенної, а лише автономної Гетьманської Козацької держави Лівобережної України — Батурина (з 1669 до 1708 року резиденція гетьманів) та Глухів (з 1708 до 1722 — 1727 і 1764 — 1786) — місце рештків гетьманського самоврядування і перебування Малоросійської колегії) Шевченко із сумом нагадує своїм сучасникам як про “конання Гетьманщини” і знищення Запорізької Січі, тобто про остаточне зруйнування Московією козацького державного організму в Україні.

“Батурина славний” для поета чи не остання спроба гетьмана Івана Мазепи визволити і врятувати Гетьманську Козацьку державу від залежності Російського самодержавства. Взагалі найменшу спробу відвоювати незалежну Українську державу в усі часи Московія розглядала як найстрашніший, смертельний злочин проти “єдиной й неделимой России” і ССРСР. Тому такої жадливої кари за цей невдалий крок перед

Полтавською битвою 1709 року зазнав український народ Лівобережжя, прихильники гетьмана Івана Мазепи, коли козацьку столицю Батурин Петро I цілком сплюндрував і вимордував безневинне населення:

Як Батурин славний -
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого і старого
В Сейму потопила...
Сулу в Ромні загатила.
Тільки старшинами
Козацькими...

(Ш., I, 293.298)

пише Шевченко в поемі “Великий льох”, так ненависній царському і советському режимові.

Отже, Шевченко схвалює і гаряче підтримує намагання Мазепи за допомогою Швеції “достати Полтаву”, тобто визволити Україну з Московської неволі, хоч і не називає імені гетьмана, викладає тільки історичні події і дає їм свою оцінку, вказує на причини поразки, наголошуючи:

Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностаїне стали
Та з Фастовським полковником
Гетьмана єднали...

(Ш., II, 46)

Тобто: якби все козацьке військо і, зокрема фастівський полковник Семен Палій, виступили спільно проти Москви.

З приводу Полтавської битви, де лягла воля і державність України, співзвучні Шевченкові погляди висловив ще 1834 – 1835 року український письменник Микола Гоголь у статті “Размышление Мазепы”.¹² Гоголь, як і Шевченко, протиставляв “грознай силе деспотизма” і “рабства” Петра I та його наступників єдність усіх сил української нації, яку роздирали егоїстичні партії різних політичних орієнтацій. Він мріяв “провозгласить независимость” України, здобути волю “народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим

козачеством, хотевшему пожить своею жизнью”. Мазепа усвідомлював, що його рідному народові, який жив під “покровительством России”, “угрожала утрата национальности”. Власними силами гетьман не відважився на такий небезпечний крок, бо “неизвестно вооружилась бы против него (Петра I – Я.Д.) вся нация, и притом нация свободная, которая не всегда была в спокойствии”. Тому Мазепа шукав підтримки у “когого-нибудь из европейских государств”, “которое всегда бы могло стать посредником и заступником” України. Такою державою, європейською, могутньою, гетьман вважав Швецію, яка завжди була у “великом уважении у козак”.

Отже, маємо блискучий коментар Миколи Гоголя до Шевченкового вірша “Іржавець”, до історичної постаті Івана Мазепи, зображеної у творах поета, до його українсько-російських відносин.

Шевченкова згадка про ці криваві події під Полтавою і в його повісті “Близнецы” переконує, що вони не затерлися в пам’яті народу, незважаючи на всі зусилля Росії домогтися цього, а збереглися в поколіннях, рани яких не зажили і в поетові часи, а в наші дні вони знову воскресають. (Ш., IV, 26, 27).

Після зруйнування Батурина царат переніс резиденцію кількох гетьманів ще ближче до своїх кордонів, у місто Глухів. Безправний козацький уряд, обсаджений російськими чиновниками і військовими залогами, мусив в останні десятиріччя своєї історії слухняно виконувати розпорядження з Петербурга, посилати козацькі полки на допомогу російській армії, яка вела завойовницькі війни, споруджувати укріплення на рубежах імперії, зокрема будувати нову царську столицю Петербург:

Із города із Глухова
Полки виступали
З заступами на лінію,
А мене послали
На столицю з козаками
Наказним гетьманом!
О Боже наш милосердний!
О царю поганый.
О царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?

Болота засипав
Благородними костями,
Поставив столицю
На їх трупах катованих!..
(Ш., I, 248) –

так проклинає Шевченко устами наказного гетьмана Павла Полуботка колоніальну політику Петра I щодо України в поемі “Сон”, а також у вірші “Іржавець”. Як бачимо, поет навіть не називає Глухова столицею, а просто “городом”, бо столиця тепер для України – Москва і Петербург, У повісті “Капитанша” простою мовою сказано, на що перетворилася столиця Гетьманської держави Глухів в умовах Російського колоніального гніту в Україні: “Сто лет каких-нибудь мелькнуло, и Глухов из резиденции малороссийского гетмана сделался самым пошлым уездным городком” (Ш., III, 401).

Шевченко болісно переживав наругу царату, чиновників над українськими національними святинами, архітектурними пам’ятками. Під приводом археологічних розкопок російські чиновники, які шукали скарбів українських гетьманів, козацької старшини, розривали і оскверняли гетьманські і козацькі могили та інші символи нашої державності. Вже 1664 року польський полководець Стефан Чарнецький, згадує Шевченко в “Гайдамаках” і згодом у поемі “Заступила чорна хмара...”, зруйнував Суботів, і поляки:

Запалили церкву Божу
І кості Богдана
Й Тимошеві в Суботіві
Гарненько спалили.

(Ш., II, 182).

Так жорстоко чинили і царські завойовники України, засилаючи українських гетьманів разом з родинами до Сибіру, замордовуючи старшину і кошових у в’язницях.

Надто сильними були враження Шевченка від його першого відвідання Чигирини й України влітку 1843 року. У творах поета доля Чигирини завжди асоціюється з долею Гетьманської держави. Про це яскраво свідчить його персоніфікована поезія “Чигринне, Чигринне...”, яку Шевченко призначав для нелегального поширення. Справді, відомо чимало списків цього вірша

пізнішого походження, які мають незначні відмінності від оригіналу, однак політично важливі.

У вірші “Чигринне, Чигринне...” поет надзвичайно чітко і однозначно висловив свої державницькі ідеї стосовно “Гетьманщини”, тобто суверенної Української Гетьманської держави. Цей безцензурний вірш є програмним, своєрідним прологом, політичним епіграфом до рукописної збірки “Три літа” (1843 – 1845 рр.), яка вміщує двадцять п’ять поезій, котрі були написані Шевченком у різних місцях: в Україні – 17, у Петербурзі – 7 і в Москві – 1. Переписуючи їх до альбому, поет не дотримувався хронологічної послідовності їхнього створення. Так, патріотичний вірш “Розрита могила” він написав 9.10.1843 р. в Березані на Київщині, а в альбомі вмістив його п’ятим після “Чигринне, Чигринне...”. Завершує рукописну збірку вірш “Як умру, то поховайте...”, який можна розглядати також і як своєрідний політичний епілог. У ньому конкретно розкрито шляхи до відновлення Української суверенної держави – традиційна збройна боротьба.

Вірші альбому “Три літа” – найяскравіший документ державницьких ідей Шевченка, його роздумів над долею Гетьманщини, якими поет був словнений у ці роки, проживаючи на Батьківщині, знайомлячись з її історичними місцями, пам’ятками архітектури. В цей самий час він вивчав історичні джерела, твори літератури, мистецтва, народної творчості, спілкувався з видатними вченими. Свої погляди на Гетьманщину, як на форму української державності, її діячів поет доступно, яскраво, аргументовано, переконливо розкрив у політичних шедеврах, вміщених у альбомі: “Розрита могила”, “Чигринне, Чигринне...”, “Сон”, “Великий льох”, “Стоїть в селі Суботіві...”, “І мертвим, і живим, і ненародженим...”, “Холодний яр”, “Як умру, то поховайте...” У згаданих віршах трагічній долі суверенної козацької держави, її засновнику Богданові Хмельницькому, його політичним послідовникам, а також столиці Чигирину відведено центральне місце, приділено найбільше уваги. Історичний світогляд Шевченка ґрунтувався на протиставленні славного державницького минулого України, її демократичного ладу, героїчної боротьби народу за волю сучасному поетові колоніальному становищу його Бать-

ківщини в Російській імперії. Вірші збірки найповніше і найяскравіше розкривають і пояснюють козацьку добу в історії України. Заголовки всіх віршів альбому поет вивів літерами українського барокового письма XVII ст. — козацьким правописом.

Роки 1843 — 1845 були часом могутнього піднесення національного духу поета, його душа тужила за козацьким ладом, за козацькою волею, Запорізькою Січчю і водночас кипіла ненавистю до російського самодержавства і кріпосництва. Поетичне слово Кобзаря, сповнене закличками до знищення гніту і неволі на українській землі, поширювалося у рукописній формі, справляло потрясаюче враження на українців. Ідеї віршів знайшли відображення і в програмі та документах першої підпільної національно-визвольної державницької організації — Кирило-Мефодіївського братства (1845 — 1847 рр.).

Трагічною була історія альбому “Три літа”, що понад шість десятиріч перебував у жандармських архівах. Пошпашаючи до Києва, 5 квітня 1847 року Шевченко був заарештований на правому березі Дніпра. Згадують, що коли поет, в оточенні жандармів на паромі, прямував до Києва, один із його знайомих пошепки радив йому кинути валізу з рукописною збіркою “Три літа” у Дніпро. Але він не погодився, відповівши: “Не треба, нехай забирають”.¹³ Адже це був плід його найвищої, самовідданої праці, і поет не міг його, як свою найдорожчу духовну дитину, так легко знищити, бо ставив його вище власного благополуччя. Таким чином, оригінал альбому “Три літа” і, отже, вірш “Чигрине, Чигрине...” дійшов до нашого часу. Рукописні копії цього вірша поширювалися у списках, потрапляючи в такий формі і за кордон.

Вперше поезію “Чигрине, Чигрине...” видрукував 1863 року львівський часопис “Вечерниці” (№ 11). Через чотири роки, з редакторськими купюрами, вірш було надруковано М. Костомаровим 1867 року в Петербурзі, у найповнішому на той час у Російській імперії “Кобзарі”. Щоб познайомити читача з цим віршем, редактори “Кобзаря” не тільки видання 1867 року, а й 1889 і 1907 років у Росії, а також советського часу — 1935, 1949 років та ін., слова “Московські” замінювали

на “Татарські” (ребра). Отже, порушувалася історична хронологія війн українського народу з ворогами:

За що ж боролись ми з панами?
За що ж ми різались з ляхами?
За що скородили списами
Татарські ребра?

Допускалася також історична тавтологія “панами”, “ляхами”, перекручено зміст вірша. Виходило, що українці ніколи не воювали з Московією, ні за Петра Сагайдачного, ні за Івана Виговського, Івана Мазепи та ін. Тим часом, в оригіналі Шевченко чітко і однозначно наголошує, що таким же ворогом української державності була й Росія:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?? Засівали,
І рудою поливали...
І шаблями скородили,
Що ж на ниві уродилось?!!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

(Ш., I, 223).

Державницький зміст цих рядків, їхній антиросійський зміст першими помітили царські жандарми, які на полях рукопису навпроти них провели велику дужку і написали “нотабене”. І в наступних рядках вірша підкреслено такі ворожі для них рядки і словосполучки: “заснула Вкраїна”, “В калюжі, в болоті”, “гадюк напустила”, “правди на землі”, “Поки тії недолітки Підростуть, гетьмани”, “зійдуть, і виростуть ножі обоюдні”.

Важливо зазначити, що цю саму державницьку ідею про війни козаків з цими самими трьома найбільшими ворогам України в пасивній формі зустрічаємо в першій історичній поемі Тараса Шевченка, наскрізь просякнутої думками про політичну незалежність України, — “Тарасова ніч”, що її написав поет 1838 року. Шевченко вкладає її в уста кобзаря, щоб підтвердити, що це був національний світогляд українського народу, розуміння ним “Гетьманщини”, як форми української державності:

Грає кобзар, виспівує,
Вимовля словами,

Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками...
... Була колись Гетьманщина
Та вже не вернеться.
Було колись - панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем!

(Ш., I, 41)

Позаяк вірш “Чигрине, Чигрине...” персоніфікований, поет звертається і розмовляє з козацькою столицею, як із найавторитетнішим державним діячем, своїм єдиним другом, “славним-преславним”:

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав еси степи, ліси
І всю Україну.
Спи ж, повитий жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Підростуть гетьмани.

(Ш., I, 224)

Отже, “славний-преславний”, “святий” Чигирин в уяві Шевченка, як столиця суверенної Гетьманської Держави, символізує в творчості Шевченка героїчне минуле нашої Батьківщини і водночас сумну поетові дійсність. Кобзар гірко дорікає своїм сучасникам за пасивність, за їхнє примирення з колоніальним становищем України в Російській імперії. Водночас вірш, сповнений вірою Шевченка у відродження Української держави, в появу нового Хмельницького, закінчується знаменними рядками:

Спи, Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти.
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі

(Ш., I, 325)

Найоптимістичніше, однозначне переконання Шевченка про неминуче відродження Української соборної держави, зруйнованої російським самодержавством, звучить у поезії “Стоїть в селі Суботові...”:

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.

І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

(Ш., I, 307)

Джерела поезії “Чигрине, Чигрине”

Як уже згадувалося, поезію “Чигрине, Чигрине...” Шевченко написав 19 лютого 1844 року в Москві. Розглянемо, чи випадково тільки вона єдина була написана в Москві і чи не має вона своїх історичних джерел і своєї моделі?

Як уже доведено, повертаючись з України до Петербурга, Шевченко в другій половині лютого 1844 року заїздив до Москви, щоб тут познайомитися з рукописом Самійла Величка та іншими матеріалами з історії України, які були в архіві його приятеля, професора Осипа Бодянського.¹⁵ Тут поет прожив близько двох тижнів і під впливом літопису Величка, багато сторінок якого, а також вірші, малюнки присвячені “столичному і предковічному козацькому місту Чигирину”. Його намагаються знищити не тільки ворожі армії, але й навіть нечисті духи, демони, чорти зі всього світу. Тут він написав поезію “Чигрине, Чигрине...” Зрозуміло, що за короткий час свого перебування в Москві Шевченко не зміг глибоко вивчити весь великий за обсягом рукопис літопису, а насамперед прочитав передмову літописця до читача. У цій передмові Величко змальовує свій похід через усю Правобережну Україну аж до Львова, Бродів, і Замостя, під час якого він:

“увидіх многіе гради і замки безлюдніє і пустіє вали, негідсь трудами людскими аки гори і холми висипаніє, і тилько звірем дивїім прибіжищем і водворенієм сущїі. Мури зась, яко в Чолганском, в Константинові, в Бердичеві, Збаражі, в Сокалю, що тилко на шляху нам в поході войсковом лучилися, видіх єдни малолюдніє, другіє весьма пустіє, розваленіє, к землі прилипнувшіє, зплісняліє, непотребним билієм заросліє і тилко гніздящихся в себі змієв і розних гадов і червей содержажіє. Поглянувши паки, видіх пространніє тогочасніє україно-малоросійскіє поля і розлеглиє долини, ліси

і обширніє садове, і красніє дубрави, ріки, стави і озера запустіліє, мхом, тростієм и непотребною лядиною заросліє. І не всує поляки, жаліючи утрати України оная, раєм світа польского в своїх універсалах ея нарицаху і провозглашаху, понеже оная, пред войною Хмельницького, бист аки вторая земля обітованная, медом і млеком кипящая. Видіх же к тому, на розних там містцах, много костей человеческих, сухих і нагих, тилко небо покров собі імущих, і рекох во умі: *кто суть сія?* Тіх всіх, еже ріх, пустих і мертвих насмотрівшися, *поболіх сердцем і душею*, яко красная і всякими благами прежде ізобиловавшая земля і Отчизна наша Україно-Малоросійская во область пустині Богом оставлена і населниці ея, славніє продки наші, безвістни явишися” (В., 1, 4 – 5).

Дуже схожий опис спустошеної України кінця XVII ст. подає російський мандрівник Леонтій:

“Путь нам был печальный и унылый: не видать человека — одна пустыня широкая, зверей множество, дикие козы, волки, лоси и медведи — все разорено... А земля прекрасная, хлебородная, что дикий лес, яблоки, волошские орехи, сливы, дули, но все — пустыня”.¹⁶

Як бачимо, у цих двох зворушливих картинах одні й ті об’єкти спостереження, але змальовані вони по-різному. Леонтій подає звичайний холодний опис подорожюючого по чужій країні. Величко ж, як “істинний син” цієї спустошеної землі, проливає сльози і задумується над трагічною долею свого народу. До того ж він великий художник слова.

Якщо Леонтій спокійно оповідає про те, що шлях його був “сумний й невеселий” і неможливо зустріти жодної людини, то Величко пише про це з болем, бо це його рідна, прекрасна і багата колись Україна, тепер перетворена в мертвечину й пустелю.

Величко, як справжній художник слова, змальовує і художні деталі, подає їхнє конкретне відчуттєве сприймання. Руїни України холодні, запліснявілі, покриті бур’яном і ховаються в них тільки гадюки. Леонтій зазначає, що українська земля прекрасна, хлібородна. У Величка ця думка розгорнута в художні гіперболи. Україна — це “рай світу”, “земля обітованная, медом і млеком кипящая” тощо.

Подібну до російського мандрівника, також сумну й холодну картину Правобережної України, дуже близьку образами до Величкової, вперше зустрічаємо в офіційному документі польського короля Яна III Казимира — в його універсалі, з яким він 1675 року звернувся до українців краю з пропозицією відновити зверхність і панування Речі Посполитої над частиною України, яку Польща втратила під час Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького і утворення гетьманської держави Петра Дорошенка, прибічника Туреччини:

“...Мушу признати, — пише польський король, — що то труп бридкий, а не Україна, бо вона, певне, не така, яку від предків взяли. Хто ж в ній вимер, якщо не народ руський? Що попалили, якщо не міста славні? Що димом пішло, якщо не церкви і доми Божі? Чиї гроби і могили, якщо не батьків або дітей ваших, даремно погублених? Чия залишилась пустиня, якщо не запроторених, як бидло, в неволю душ християнських?”¹⁷

Очевидно, польський король має на увазі роки 1638 — 1648 панування Речі Посполитої над Правобережжям, які польська історіографія характеризує часом “золотої спокою” в Україні. Вину ж за спустошення Наддніпрянщини, гетьманом якої в той час був Петро Дорошенко, король перекладає на нього. Польська сторона поширювала фальшиві чутки про смерть цього гетьмана, який в той час відчайдушно боровся за відновлення суверенітету держави Богдана Хмельницького, поділеної між Польщею і Московією Андрусівською угодою 1667 року. Можливо, цей універсал був відомий і козацькому канцеляристові Самійлові Величкові, який писав свій літопис на початку XVIII ст.

Такий справжній патріотичний пафос Величка, його щире переживання і глибокі роздуми над історією своєї землі і сумною долею рідного народу, були дуже близькими для Тараса Шевченка. Слід зазначити, що ця високохудожня картина Величка пізніше, коли перший том було опубліковано (1848 р.), вражала всіх, хто читав літопис, писав історію руїни Правобережної України в другій половині XVII ст. Її можна зустріти на сторінках праць П.Куліша, М.Костомарова, Д.Багалія, П.Житецького, Д.Яворницького, М.Грушевського, М.Возняка, І.Крип’якевича та інших.

Ця страхітлива картина, яка так вразила Величка, посилила, безперечно, і в Шевченка гнітюче враження від його подорожі 1843 року по Україні. “Був я уторік на Україні — був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями...” — писав поет у листі від 26 листопада до Я.Кухаренка (Ш., VI, 34). Прочитавши такі самі враження Величка від України початку XVIII ст., поет усвідомив, що спустошення української землі було довготривалим. І він поетично переносить цю картину у поезію “Чигрине, Чигрине...”, в якій знаходимо текстуальну близькість художніх образів, той самий настрій, що й у наведеному уривку з передмови Величка. Шевченко надає описовій картині літописця широкого узагальнення, сучасного поетові політичного звучання, підносить цю картину на художню висоту:

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу; заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогнойла,
І в душло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

(Ш., I, 223 — 224)

Ці самі мотиви “запустіння” та “плачу” зустрічаємо і в наступних рядках вірша*. Але, на відміну від Величка, Шевченко йде шляхом революціонера-демократа: він закликає відродити давні козацькі традиції свободи та волі за допомогою “ножів обоюдних”.

Звичайно, Величкова картина запустіння України була для Шевченка тільки творчим поштовхом, джерелом поетичних символів. Поет переусвідомлює кожне слово Величка, вкладаючи в нього свої спостереження і роздуми від недавньої подорожі по Україні. Для нього Україна, змальована Величком, — це сон. Батьківщина

* Порівняйте з віршем “І виріс я на чужині...”
Чорніше чорної землі

Блукають люде, повсихали
Сади зелені, погнили,
Біленькі хати, повалились,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло...

(Ш., II, 131)

тимчасово заснула і уві сні “бур'яном покрилась”, “в душло холодне гадюк напустила”. В матері України хворе серце, які підступні вороги прогнойли “в болоті”. Щоб пробудити Україну, треба вилікувати її серце, витягнути його з цього “болота” і “калюжі” та, за допомогою “ножів обоюдних”, налити чистої, святої “козацької крові”. Тільки тоді Україна прокинеться й оживе:

... Ножі обоюдні
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

(Ш., I, 224 — 225)

Щоб зорати “бур'яни” й “пліснявину”, Шевченко вводить символічний образ старого плуга (тут він продовжує ідею своїх попередніх творів на цю саме тему, тобто кількавікової національної збройної боротьби українського народу), до якого треба за допомогою палкого слова “викувати новий леміш і чересло”, і тоді, прокинувшись від сну, народ-хлібороб продовжить до переможного кінця важку багатовікову боротьбу і поверне “правду безталанну”.

Може верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло. —
І в тяжкі уруги...
Може зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію сльози,
Мої щирі сльози.
Може зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні...

(Ш., I, 224)

Як бачимо, образна система вірша ґрунтується на знаряддях і хліборобській праці українців, отже, зрозуміла без тлумачень...

Мотиви “запустіння і сліз” червоною ниткою проходять через всю поезію “Чигрине, Чигрине...” Вони

породили багато нових символічних образів: “ножів обоюдних”, “хворого серця” тощо.

Сам початок поезії, безсумнівно, навіяний Шевченкові його подорожжю по Україні 1843 року, але його слід також пов’язати із літописом Величка та з іншими джерелами козацької історії, з якими поет ознайомився в Україні та у Москві в Бодяньського і створив тут тільки один цей вірш “Чигрине, Чигрине...” Помилково публікували його з присвятою українському акторові Михайлові Щепкіну тому, що у альбомі “Три літа” наступним Шевченку помістив свій вірш “Заворожи мені волхве...”, який справді присвятив своєму великому приятелю-українцеві, з яким поет зустрічався в Москві.

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава
Як пилина, лине
За вітрами холодними...

(Ш., I, 223)

Шевченко дуже часто історію рідного народу поетично називає просто “славою”, “козацькою славою”, “нашою славою”. Цю національну славу – історію не випадково холодні вітри, як пилину, по світу розносять. Так, скажімо, рукопис Величка на аукціоні в Москві 1840 року випадково купив Большаков для М.Погодіна у любителя давніх пам’яток Лаптева. Але знову-таки цей факт міг бути тільки прихованим поштовхом у творчій лабораторії цієї поезії.

Як зазначалося, у поезії “Чигрине, Чигрине...” й в передмові Величка знаходимо текстуальну близькість художніх образів. Але тільки на перший погляд, у відірваності він контексту, можуть видатися однаковими художні образи Величка й Шевченка. Літописець подає описову картину запустіння України, називаючи конкретні ріки, села і міста, як очевидець, що пройшов цим шляхом. Поет же абстрагується від конкретного і картину руїн поширює на всю Україну. Опис цих руїн він художньо відтворює на основі сучасної української мови. Так, вислів Величка руїни “непотребним билієм заросліє” Шевченко поетично перекладає: “Вкраїна “бур’яном укрилась”. Друге слово “зплісняліє” є нормою і для сучасної української мови, але поет утворив

майстерний тавтологізм “цвіллю зацвіла”. Україна, для якої характерним і часто вживаним в поезії художнім атрибутом є цвіт – степів, садів, полів тощо, тепер зацвіла пліснявою. Це прекрасний витвір геніального художника слова, який несе політичне забарвлення. Величкові “ріки і озера запустіліє мхом, тростієм і не-потребною лядиною заросліє” художник слова звужив аж до “калюжі”, “болота”, бо в річці чи ставку не можна прогнозувати маленьке серце. Із двох синонімічних слів – “змієв, розних гадів” Шевченко вибирає друге – “гадюк”, хоч у його творах зустрічається не раз і “змія” і навіть діалектне гадина. Слово “гадюка” символізує в цих рядках підступну, дворушницьку людину. Взагалі архаїзми поет залишає тільки з історичною ідейно-художньою настановою.

Отже, старі книжні українські слова Шевченко поетично переклав народною мовою, переусвідомивши їх, і надав їм гострого, сучасного поетові політичного звучання.

Загальновідомо, що Шевченко звертався і творчо використовував історичні джерела не лише українського народу, а й інших народів світу.¹⁸ Так творчо використовували історичні, фольклорні, літературні матеріали не один геніальний художник. Наприклад, Шекспір запозичав сюжети, а іноді й переробляв чужі п’єси. М.Гоголь, працюючи над повістю “Тарас Бульба”, майже дослівно переносив у свою повість уривки з української літописної літератури, історичних пісень та дум тощо. Ось що пише з цього приводу дослідник “Тараса Бульби” С.Машинський:

“Запозичаючи інколи окремі деталі з тих чи тих історичних джерел, Гоголь, проте, не зберігає їх як чуже тіло в художній тканині повісті. Запозичена деталь ніколи не творить враження цитати, хоча інколи вона – просте перефразування із Мишецького або Боплана. Гоголь, як і Пушкін, використовуючи історичний матеріал, творить не хроніку чи художній літопис, а твір, у якому минуле розкривається в найосновніших типових рисах.”¹⁹

Так само використовували історичні джерела при написанні своїх творів П.Куліш, М.Костомаров, Г.Квітка-Основ’яненко, І.Нечуй-Левицький, І.Франко, Леся Українка тощо.

ПОСИЛАННЯ

1. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 226 — 227, 239.
2. Каманин И. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях. // Киевская старина, — 1888. — № 7. — С. 74; Грушевський М. Історія України-Русі. — Т. VIII. — К., 1995. — С. 150.
3. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 236.
4. Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С.27-59, 291-311.
5. Самійло Величко. Літопис — Т. II. — К., 1991. — с.201, 233.
6. Крип'якевич І., Голубець М. Велика історія України. — Львів, 1935. — С. 654.
7. Див.: Дзира Я. Поема “Заступила чорна хмара та білу хмару” — В сім'ї вольній новій. Шевченківський збірник, 4 випуск. — К., 1988. — С. 157-174.
8. Див.: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. — К., 1997.— С.168
9. Лист П. Куліша від 20 жовтня 1843 р. // Листи до Т.Г.Шевченка: 1840-1860. — К., 1962. — С.21.
10. Див.: Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 118, 120.
11. Див.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С.253-284.
12. Гоголь Н.В. Полное собр. соч. в 14 тт. — М., 1952. — Т.9. — С. 83 — 84.
13. Шановний друже. Післямова Є.Шаблювського // Шевченко Т. Три літа: Автографи поезій 1843 — 1845 років. — К., 1966. — С. IX.
14. Див. Шевченко Т.Г. Кобзар. — СПб.: 1867. — С.87; Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 3 т. — К., 1949. — Т. I. — С.200.
15. Див.: Дзира Я.І. Тараса Шевченка і українські літописи XVII — XVIII ст. // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. — К., 1964. — С.61-89; Повне зібрання творів Тараса Шевченка. // Коментар — М.Новицький. — К., 1929. — Т.3. — С. 692 — 693; Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. Львів, 1941. — С.81; Чижевський Д. Українська література. — Тернопіль, 1994. — С.363 — 364; Міяковський В. Нові сторінки в автобіографії В.Б.Антоновича. — К., 1924. — І.П. — С. 160.
16. Гермайзе О. Вступна стаття до драми М.Костомарова “Чернігівка”. — К., 1928. — С.69.
17. Чухліб Т. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Український історичний збірник: Наук. праці аспірантів та молодих вчених Інституту історії України НАНУ: Випуск перший. — К., 1997. — С.62.

18. Шурат В. Літературні начерки (Шевченко-Желіговський). — Львів, 1913.
19. Машинский С. Историческая повесть Гоголя. — М., 1940. — С.101-105.

